

МІФІЧНА ПРИРОДА НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ

УДК 340.121.5

Севрюков, Денис,

доктор юридичних наук, професор,
Київський університет імені Бориса Грінченка (Україна, Київ),
кафедра публічного та приватного права,
професор

e-mail: sevrukov.denis@gmail.com e-

mail: d.sevriukov@kubg.edu.ua

АНОТАЦІЯ

Висвітлено ідею народного суверенітету, розвиток цієї концепції в різних історичних та соціокультурних контекстах. Народний суверенітет є витвором політичної міфології. Проблема реального змісту принципу народного суверенітету не має універсального характеру, а залежить від місця та часу, тобто від певної організації суспільства та наявності розвиненої інституційної мережі, сформованої найбільш активною частиною населення, яка переймається гарантіями та захистом особистих прав і власності. Стверджується, що неюридична за своєю природою ідея може ефективно реалізовуватись лише через упровадження дієвого політико-правового контролю за діяльністю владних інституцій.

Ключові слова: суверенітет, народ, ідеологія, міфологія, легітимність, право.

MYTHICAL NATURE OF POPULAR SOVEREIGNTY SUMMARY

Sevriukov, Denis,

Doctor of law Sciences, Professor,
Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine, Kyiv)
Department of Public and Private Law,
Professor,

e-mail: sevrukov.denis@gmail.com e-

mail: d.sevriukov@kubg.edu.ua

SUMMARY

The article is dedicated to the idea of popular sovereignty and the development of such concept in different historical and socio-cultural contexts. Popular sovereignty is the product of the political mythology. The problem of the real content of the popular sovereignty principle has not universal character and depends on place and time, in other words on the specific society organization and the presence of developed institutional network that is created by the most active part of population concerned about guaranties and protection of personal rights and properties. It is stated that idea that is non-legal by its nature can be realized effective only through establishment of the forceful political and legal control over the power institutions activities.

Key words : sovereignty, people, ideology, mythology, legitimacy, law.

Тематика народного суверенітету в різних своїх аспектах викликає постійний інтерес. Мова йде не лише про академічні дослідження. Ідея верховенства народу є невід'ємною частиною складних та постійних політико-правових процесів державотворення як у демократичних, так і в недемократичних країнах. Але так само, як і поняття демократії, народний суверенітет, будучи включеним у філософські, політологічні, юридичні схеми легітимації чи делегітимації порядків, стає розмитим та суперечливим. Крім того, в процесі тривалої боротьби за гегемонію над суспільством за допомогою процедури мовної номінації в масовому уявленні виник живий образ суверенного народу, ім'ям та інтересами якого легітимуються рішення довільного змісту. Цей образ затьмарює природу народного суверенітету, створену в рамках політичної міфології.

У сучасних демократичних державах вважається аксіомою, що принцип народного суверенітету є одним із базових складових легітимного врядування. Ідея суверенітету народу, подібно до інших ключових міфологем та ідеологем, будучи раціональним витвором інтелектуалів, є не більше ніж

політико-правових гарантіях, народний суверенітет не ставився під сумнів. Він уже давно перестав бути революційною політичною інновацією, а сприймався як даність, історична необхідність та закономірність. Засобами соціальної філософії та конституційного права був утворений симулякр, що являв собою порожню форму, яка в конкретних історичних та соціокультурних контекстах може наповнюватись специфічними смислами. Просвітницька ідеологема (міфологема, якщо йдеться про масову свідомість) народу як джерела влади виявилась корисною як самому «народу», такі владним групам. Населення держави відчуло себе «моральним тілом», державоутворюючим народом, політичною нацією та гегемоном, а верховна влада натомість отримала у своє розпорядження нові легітимні та легальні підвалини для формування та здійснення політики заради «національних інтересів», «національної безпеки» та «національного добробуту» тощо.

Безсумнівно, що сучасний ідеал народного суверенітету в різних своїх варіаціях має насамперед Просвітницьке походження. Втім, так само очевидно, що ідея верховенства влади народу має довшу історію. Її коріння можна почути у відлуннях тривалої полемічної боротьби між церковною та світською властями. Італієць Марсілій Падуанський у своїх «Defensor pacis» та «Defensor minor» у рамках традиційної дихотомії божественного та людського права пояснює, що джерелом законодавчої влади всередині людської спільноти є «сам народ або його переважна частина» [1, с. 124]. Теза про народ-законодавець націлена на позбавлення претензій католицької церкви на контроль над питаннями права і відповідні світські публічно-владні повноваження. Але наступним кроком Падуанський переносить владу з загалу на переважну частину, а звідси і на більш гідних представників, вказуючи на якісні ознаки цієї більшості. Колективного законодавця могли уособлювати аристократи або князь. Вочевидь, у такій аргументації були задіяні засоби римського права, зокрема актуалізована глосаторами доктрина *lex regia*, згідно з якою римський народ передав свою владу государю. Справжнім носієм народного суверенітету є вибірні світські правителі, які мають забезпечувати єдність спільноти. Текст «Захисника миру» (*Defensor pacis*) був присвячений Людовіку Баварському. Падуанський, розв'язуючи певні суто теоретичні завдання, водночас надавав підтримку королю Баварії у його боротьбі за імператорську владу та конфлікті з папою Йоаном XXII, який виступив на боці його противника. Очевидно, що важливим є історичний та соціокультурний контекст генези тих чи інших концепцій й їх сучасного осмислення. Контекст, а саме час та простір, який дозволяє побачити палітру думок, специфічні умови, в яких вони народжувались, соціальні проблеми, що мали бути вирішені за їх сприяння, оцінити ступінь впливу на історичну практику. XVI–XVII століття з їх постійними релігійними, громадянськими війнами дали новий поштовх для інтелектуального пошуку виходу з перманентної духовної, політичної, соціальної кризи, яка роздирала Європу. За таких умов цілком логічними стали актуалізація та переосмислення договірних концепцій державності. Спільною метою різних версій договірної теорії було замирення соціуму. Ідея народного суверенітету, який би зміст у нього не вкладався і яке б значення йому не надавалось, мала тісний зв'язок з теорією суспільного договору.

Six livres de la republique Жана Бодена став класичним текстом, в якому прямо, багатослівно, хоч і суперечливо, обґрунтовується державний суверенітет. Проте французький філософ постулює й народний суверенітет, але забуває про нього, обстоюючи верховенство держави в особі монарха. Суверенітет народу невловимий, захований у поняття держави — *res publica*. Боден допускає множинність як носія суверенної влади, але віддає перевагу персональному правлінню. Слабкість державних інституцій через розмаїття центрів впливу за умов гострих релігійних й громадянських конфліктів загрожувала знищити цілісність Франції. Саме у чіткій та міцній владній вертикалі, яка очолюється світським монархом, вбачалось збереження миру й злагоди в країні. Правник за фахом Боден намагається обстоювати правову природу суверенітету, вводячи у свою теорію договір між народом і монархом, який має на меті конституювати підпорядкованість загалу владі правителя. Він зосереджується на законодавчих прерогативах короля, але в результаті виводить його за межі права. Визначення того, що є правомірним та справедливим, слід шукати не у нормах, процедурах чи інститутах, а у совісті суверена. Із середньовічної максими *Rex infra et supra legem* (Король нижче і вище закону) залишились лише *supra legem*. Скромна вимога враховувати норми божественного та природного права є не більше ніж даниною традиції. Саме у правових аспектах суверенітету ідеї Ж.Бодена торували шлях до абсолютизму французьких монархій Нового часу. Боденівський суверенітет — це верховенство земної влади правителя, що є цінним само по собі. «Суверенітет як феномен верховної влади стає у нього абсолютною самостійною, ні від чого не залежною субстанцією метою для себе самої, а не засобом, що забезпечує більш високі цілі, які стоять перед державою та державоутворюючим народом. Всі інші аспекти державного життя починають визначатись саме їх ставленням до верховної влади, яка розглядається як свого роду «абсолют» [2, с. 280].

Німецький кальвініст та монархомах Йоганн Альтузій помістив аристотелевську політичну істоту в асоціації, які з'єднані між собою численними договорами. Об'єднання утворюють народ, який є, за аналогією з давньою органологічною метафорою (*corpus mysticum*), «тілом» (*corpus symbioticum consociationis universalis*). Держава є частиною цього спільного тіла людей, найбільшою, але не найвагомішою. Договірна природа об'єднань зумовлювала юридичну конструкцію «тіла», в межах якого держава набувала обмежених законом адміністративних повноважень. «Найважливішим аспектом Альтузієвої теорії було те, що, згідно з нею, верховну владу dokonечно уособлює народ як юридична особа. Народ неспроможний позбутися її, оскільки вона є характерною саме для цього конкретного виду об'єднання. Як наслідок, верховна влада ніколи не відчужується і не переходить у володіння

якогось панівного класу чи родини» [3, с. 376]. Звідси робиться і логічний висновок про природне та законне право народу на опір тиранічним проявам влади. Життя у провінційному німецькому Емдені дало змогу Альтузію застосувати теорію на практиці. Він став одним з очільників протестного руху громади цього портового міста проти аристократичного керівництва провінцією через податкові суперечності [4, с. 435]. Розпорошена Священна Римська імперія та сусідні Нідерланди зі своїм федеративним устроєм були сприятливим середовищем для виникнення ідей, подібних до Альтузієвих й відповідних політичних практик.

Конфлікт між політичними інститутами, що розгорівся в Англії за кілька десятиліть після виходу праці Альтузія, перейшовши у повноцінну громадянську війну, не міг не вплинути на дискурс суверенітету. До того ж в Англії концептуалізація суверенітету не могла не відчувати тиску вже наявних ідейних основ владної проблематики, а саме міцно вкоріненої в інтелектуальну традицію фікції двох тіл короля. Ідеологічна полеміка, як це зазвичай буває, була істотною частиною революційного процесу. У межах провідної доктрини політичного тіла, в яку втиснувся парламент, потіснивши його традиційного володаря короля, залишалось занадто мало місця для народу. Майже загальною думкою було те, що суверенітет є властивістю державних інститутів. Однак Томас Гоббс, на відміну від теоретиків божественного права як джерела легітимності верховної влади, переводить справу у земну площину, залучаючи всіх людей до акту державотворення. Цей акт є десакралізованим, по-стать Бога як творця посідають люди, які свідомо, у раціональний спосіб заснували цивілізацію. Вони мали бігти від Бегемота і потрапили в міцні обійми Левіафана, тому що перший є згубним станом хаосу, безладу, саморуйнації, шляхом в нікуди, а другий — вимушеним, але єдино можливим кроком заради безпечних (знов-таки!) умов суспільного життя. Гоббс перекладає власний міф про договірне заснування держави на мову політики і права. Надаючи природному праву руйнівного характеру, Гоббс використовує юснатуралістичну традицію для нового обґрунтування функцій держави та статусу правлячої особи. Природне право на життя, яке не має меж у додержавному стані, внаслідок укладення установчого договору трансформується на взаємні зобов'язання щодо підпорядкованості государю. За Гоббсом індивіди є творцями «штучної людини», «смертного Бога». Як наслідок вони несуть тягар цілковитої відповідальності за все, за власні вчинки і діяльність правителя (до речі, з цим солідаризується і Б.Спіноза [5, с. 181]). Проте суб'єкти договірних зобов'язань перетворюються на аморфну масу, коли йдеться про верховенство влади. Народ персоніфікується в особі правителя. Якщо *Rex est populus*, то цілком прийнятною є фікція, що «бажання государя є бажанням усіх і кожного, або що государ представляє всіх і кожного» [6, с. 182]. Справжнім сувереном стає правляча особа. Суверенітет не є трансцендентним феноменом, занесеним ззовні, він іманентний самій природі людської спільноти, є фундаментом її організації. Звідси його мінливість та внутрішня беззмістовність. Суверенітет має вияв у законі, який є «декларацією волі верховного правителя» [7, с. 343], будь то король, лорд-протектор чи «ошметки» парламенту. Закон є прескриптивним владним рішенням, що звільнено від зовнішніх оцінок щодо його сумісності зі справедливістю. Значущість закону обумовлюється тільки метафункцією держави. Якщо Боден встановлював неформалізовані, хоч і принципові, обмеження владі монарха щодо сфер власності, оподаткування майна підданих, то Гоббс зводив умови делегітимації влади до невиконання сувереном засадничої державницької функції: захисту права на життя. Проте, на відміну від Бодена, який розкривав поняття суверенітету в категоріях власності (король є володарем речі під назвою «загальна річ», *Republique* [8, с. 113], Гоббс сконструював поняття держави як політичної спільноти і не лише для того, щоб віддати абсолютну владу одній людині. Народ як творець Суверена продовжує нести цілковиту відповідальність за кожний його крок.

В Англії після подій 1649 р. радикального розриву з усталеною традицією легітимації влади не відбулось. Незважаючи на страту короля, а можливо і завдяки їй, міфи про святість короля та народу не стали антагоністичними. Не загибель короля в династичних усобицях, а ритуальне вбивство політичного образу Бога за рішенням парламенту стало потрясінням для країни. Надалі політичний і конституційний дискурси узгоджували колективну єдність владних та соціальних інституцій. Цьому сприяв і компромісний характер Славетної революції.

Теорія та історія політичної думки

Століття потому революційна Франція жодних компромісів не приймала. Проект Просвітництва підготував умови для народження нації. Як механічне поєднання володарів прав або загальна, органічна єдність, нація поставала як вища інстанція, з сутності якої виводились легітимаційні підвалини верховної влади. Розправа з *ancient regime* відбулась у момент страти Луї XVI. Неприродна в усіх аспектах смерть короля стала для революціонерів тріумфальним засновчим актом нового порядку. Народ (нація) був проголошений сувереном. Втім новий верховний володар, відібравши у короля політичне та фізичне тіло, все ще не мав власної інституційної форми буття. Політична сутність народу була репрезентована у парламенті. «Парламент був інституційним локусом, що дозволив риторично заповнити політичний центр, спустошений зі смертю короля» [9, с. 55]. Парламент, що раніше в особі Генеральних штатів був невеликою частиною політичного тіла монарха, відтепер займав друге, наглядне тіло нації. Заміна однієї ідеологічної фікції на іншу легітимувала перехід влади до революційних груп, які формували політичні, правові, економічні дискурси та відповідну соціальну практику.

Не дивно, що парадоксальний світ Жан Жака Руссо був тим простором смислів, який надихав антимонархічні політичні угруповання. Суспільний договір, природні права, рівність, свобода, на-решті народний суверенітет — амбівалентні за своєю суттю концепції, які з обопільним успіхом

можна використувати як для повалення старого порядку, так і для обґрунтування нового ладу. Договір конститує народ як суверена та водночас є первісним актом здійснення суверенітету. Механічна сукупність індивідів через конвенцію зливається в єдине колективне тіло народу. По суті, виникає ефект, подібний Гоббсівському смертному Богу, — індивіди в результаті взаємних домовленостей створюють політичний організм, який має власну волю — Загальну волю, що не є простою математичною сумою воель усіх та домінує над кожною людиною як часткою Цілого. Договір, як раціональний засіб утвердження громадянської свободи, викликає до життя ірраціональну першооснову суспільного ладу. Раціональне переходить в ірраціональне і навпаки, коли згідно із Загальною волею Цілого ставиться питання про легітимність чи законність влади.

Суверенна воля націлена на досягнення загального блага та є джерелом соціальної справедливості. Вона розкривається у загальному законі, який не зводиться до окремих декретів чи інших актів магістратур. Зміст загальної волі віднаходиться інтуїтивно. Воля є невловимою метафізичною субстанцією, що в суворих земних справах може поставати політичним рішенням будь-якого змісту. Надбанням народного суверенітету є рівність перед законом. Однак закон є втіленням загальної волі, перед якою індивід є обеззброєним. Загальна воля є практично безмежною силою, небезпеку якої бачив і сам Руссо, застерігаючи надати їй інституційної форми. Внаслідок очевидної небезпеки узурпації влади філософ заперечує представництво або принаймні вважає за необхідне поставити під чітко визначений контроль над діяльністю депутатами з боку виборців [10, с. 524]. Проте абстрактна загальна воля не забезпечує суверенний народ від тиранії. Всю могутність суверена на практиці забирає інституція — парламент чи уряд. «Держава Руссо була не чим іншим, як Левіафаном Гоббса, увінчаним Загальною Волею замість корони тих, кого якобінці називали «les rois et les tyrans» [11, с. 50]. Суперечливий характер ідей Руссо, відкритість для інтерпретацій зумовлювало не менш парадоксальні максими, що виводились з теорії народного суверенітету. виправдовуючи революційне насильство, Максиміліан Робесп'єр називав Терор «швидкою, суворою, неухильною справедливістю», «еманацією чесноти», що є «загальним принципом демократії при найбільш складних потребах вітчизни»; «революційне правління — це деспотизм свободи проти тиранії» [12, с. 112–113]. Безпосередні наслідки такої логіки — скасування індивідуальних свобод, зведення права до надзвичайних законів, виокремлення категорії «ворогів народу», «пекельні колони» і Терор від імені і в ім'я народу.

Досвід Революції та Наполеонівської Франції яскраво засвідчив, що справа не у формальній приналежності влади, а у її межах. Бенджамін Констан, будучи прибічником самого принципу суверенітету народу, оголошував неприпустимість його необмеження через те, що «свободу може бути втрачено всупереч цьому принципі, чи навіть через цей принцип» (27). Пізніше Франсуа Гізо констатував, що суверенітет народу є «абсолютною владою чисельної більшості над меншістю, іншими словами, тиранією» (575). Народний суверенітет з його суперечливою дихотомією колективного цілого та індивідуальних природних прав не був кращою панацеєю від схильності влади до свавільного правління, ніж верховенство монарха, що ґрунтувалось на божественному праві королів. Претензії європейських монархів на абсолютизм вгамовувались з більшим чи меншим успіхом сталим станово-корпоративним суспільством, збудованим на заглиблених у традиціях або набутих у боротьбі привілеях, правах та свободах, а також обмежувались авторитетними канонічними текстами, добре відомих у християнській спільноті. Бенефіціарієм нової ідеології стала державна структура, що мала легальну можливість заповнювати порожнечу народного суверенітету своїми довільними смислами. «І справді, кожна тиранічна влада, що виникала з тих пір, виправдовувала свою несправедливість щодо особистих прав претензією на присвоєння собі представництва народу» [15, с. 74].

У XIX столітті, незважаючи на спроби спротиву (відновлення монархії та відповідна реанімація теорії суверенітету монарха), ідея верховенства народу стала провідною у західному світі. Революційне перетворення підданого на громадянина означало історичний розрив з абсолютистською традицією. З іншого боку, влада народу як колективного цілого у повсякденному житті залишалась у значущих аспектах примарною. Історія першої половини XX століття спонукала до переукладання суспільних контрактів на нових підвалинах. Розвиток представницької системи був вагомим досягненням, але через її відкритість до маніпуляцій та зловживань, самої корпоративної сутності, парламентська демократія не є механізмом, що гарантує реалізацію загального блага, що б під ним не розумілось. Більш значущим було встановлення контролю над владними інституціями, що мало забезпечити простір громадянської свободи зрозумілими, ефективними юридичними та ціннісно збагаченими засобами. Запровадження чітких правових обмежень та відповідальності є спільним благом: «в інтересах тих, ким управляють — захист свобод, в інтересах влади — збереження легітимності» [16, с. 30]. Формальна процедурна законність та правосуддя, що відповідає певним ціннісним морально-правовим вимогам, з яких складається опорна конструкція держави, обмеженої правом, є можливими за сприяння громадянського суспільства. Йдеться про наявність розвиненої інституційної мережі, сформованої найбільш активною частиною населення, яка переймається гарантіями та захистом особистих прав і власності. Наочний або абстрактний характер народного суверенітету залежить передусім від реального балансу сил, що утворився між державними та суспільними інституціями в конкретному соціумі в певний історичний час. Досягнутий соціальний компроміс визначає наповнення змісту симулякрів правової держави, конституціоналізму та народного суверенітету, зокрема.

Отже, народний суверенітет є вивором політичної міфології. Міфична по суті ідея не передбачає безпосереднього впровадження в суспільну практику та має іншу функцію. Суверенітет за своєю природою міфичний в тому сенсі, що виступає першосмислом, який нормує простір політики. Це стосується теорій суверенітету монарха, безособової абстрактної держави, народу чи нації. Кано- ніки, монархомахи, апологети монархічного верховенства, філософи-просвітники прагнули за- класти ціннісно-смыслову систему координат, в межах якої лише могли бути осмислені та пояснені значущість та ієрархія соціальних інститутів. Народний суверенітет не є за своєю природою пра- вовим поняттям. Подібно до інших легітимізаційних концепцій принцип суверенітет народу є ідео- логічною конструкцією для утвердження панування, що водночас має важливе символічне значення. Вона створюється поза правом, але надалі може розвиватись у просторі юридичної лек- сики. Ідея суверенітету могла бути належним чином виражена на мові права через те, що «юри- дична мова належить до так званих енкратичних мов, які володіють владним характером — або народжуються та живуть всередині владних угруповань, або використовуються ними для впливу на решту суспільства» [17, с. 72]. Мова права сама є ідеологічною мовою, здатною створювати міфи, що конструюють чи змінюють соціальний світ. Завдяки своїй сугестивній потенції вплив юридич- ної мови на свідомість спроможний викликати в масовому уявленні ефект реіфікації ідеї, яка з дійсністю може мати лише опосередкований зв'язок. Проте проблема реального змісту принципу народного суверенітету не має універсального характеру, а залежить від місця та часу, тобто від пев- ної організації суспільства та наявності реальних ресурсів встановлення контролю за державними інститутами. Саме тому дієвий політико-правовий контроль є ключовим чинником наповнення життям ідеї суверенітету народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Марсилиј Падуанский: Защитник мира. Defensor pacis / Пер. с франц. Б. У. Есенова; науч. ред., вступит. ст., примеч. Г. П. Лупарева. М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2014. — 656 с.
2. Грачев Н.И. Происхождение суверенитета: Верховная власть в мировоззрении и практике государственного строительства традиционного общества: монография / Н.И. Грачев. — М.: Зерцало, 2009. — 320 с.
3. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. История политической думки. — К., 1997. — 838 с.
4. Osiander, A. Before the State. Systemic Political Change in the West from the Greeks to the French Revolution. 2007 — 564 p.
5. Спиноза Богословско-политический трактат // Спиноза Б. Сочинения: в 2 т. — Т. 2. СПб.: Наука, 1999. — С. 5–246.
6. Штраус Л. Естественное право и история. М.: Водолей Publishers, 2007. — 312 с.
7. Гоббс Т. Основы философии. Ч. 3. О гражданине // Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. — Т. 1. М.: Мысль, 1991. — С. 270–506.
8. Д. Кола. Политическая семантика «Etat» и «йtat» во французском языке / Понятие государства в четырех языках: Сб. статей / подред. О. Хархордина. СПб.: Европейский университет в Санкт-Петербурге / М.: Летний сад, 2002. — 218 с.

Теорія та історія політичної думки

9. Манов Ф. В тени королей. Политическая анатомия демократического представительства; пер. с англ. А. Яковлева. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. — 176 с.
10. Ж.-Ж. Руссо. Соображения об образе правления в Польше и о плане его переустройства, составленном в апреле 1771 г. / Руссо Жан Жак. Политические сочинения. — СПб.: Изд-во «Росток», 2013 — с. 497–588.
11. Маритен Ж. Человек и государство; пер. с англ. Т. Лифинцевой. — М.: Идея-Пресс, 2000. — 196 с.
12. М. Робеспьер. О принципах политической морали. Доклад 5 февраля 1794 г. / М. Робеспьер. Избранные произведения: в 3 т. — Т. 3. — М.: Наука, 1965. — с. 105–121.
13. Б. Констан. Принципы политики / Классический французский либерализм: Сборник. — М.: РОС-СПЭН, 2000. — С. 26–261.
14. Ф. Гизо. Политическая философия: о суверенитете / Классический французский либерализм: сборник. М.: РОССПЭН, 2000. — С. 507–588.
15. Жувенель Б. де. Власть: Естественная история ее возрастания / Бертран де Жувенель; пер. с франц. В. П. Гай- дамака и А. В. Матешук. — М.: ИРИСЭН, Мысль, 2010. — 546 с.
16. Валадес Д. Контроль над властью / Д. Валадес. — М.: Идея-Пресс, 2006. — 248 с.
17. Ветютнев Ю. Ю. Аксиология правовой формы: монография. — М.: Юрлитинформ, 2013. — 200 с.

REFERENCES

1. Marsilij Paduanskiј: Zashhitnik mira. Defensor pacis / Per. s franc. B. U. Esenova; nauch. red., vstupid, st., primch. G. P. Lupareva. — M.: Izdatel'sko-torgovaja korporacija «Dashkovi K°», 2014. — 656 p.
2. Grachev, N.I. Proishozhdenie suvereniteta: Verhovnaja vlast' v mirovozzrenii i praktike gosudarstvennogo stroitel'stva tradicionnogo obshhestva: monografija. — M.: Zercalo, 2009. — 320 p.
3. Sebajn, Dzhordzh G.; Torson, Tomas L. Istorija politichnoј dumki. — K., 1997. — 838 p.
4. Osiander, A. Before the State. Systemic Political Change in the West from the Greeks to the French Revolution. 2007–564 p.
5. Spinoza. Bogoslovsko-politicheskij traktat // Spinoza B. Sochinenija: v 2 t. — T. 2. SPb.: Nauka, 1999. — P. 5–246.
6. Shtraus, L. Estestvennoe pravo i istorija. M.: Vodolej Publishers, 2007. — 312 p.
7. Gobbs, T. Osnovy filosofii. Ch. 3. O grazhdanine // Gobbs T. Sochinenija: v 2 t. — T. 1. M.: Mys', 1991. — P. 270–506.
8. Kola, D. Politicheskaja semantika «Etat» i «йtat» vo francuzskom jazyke / Ponjatje gosudarstva v chetyreh jazykah: Sb. statej / pod red. O. Harhordina. SPb.: Evropejskij universitet v Sankt-Peterburge. — M.: Letnjsad, 2002. — 218 p.
9. Manov, F. V teni korolej. Politicheskaja anatomija demokraticeskogo predstavitel'stva; per. s angl. A. Jakovleva. — M.: Izd-vo Instituta Gajdara, 2014. — 176 p.

10. *Russo, Zh.-Zh.* Soobrazhenija ob obraze pravlenija v Pol'she i o plane ego pereustrojstva, sostavlennom v aprele 1771 g. / *Russo Zhan Zhak.* Politicheskie sochinenija. SPb. : Izd-vo «Rostok», 2013. — P.497–588.
11. *Mariten, Zh.* Chelovek i gosudarstvo. Per. s angl. T. Lifincevoj. — M. : Ideja-Press, 2000. — 196 p.
12. *Robesp'er, M.* O principah politicheskoj morali. Doklad 5 fevralja 1794 g. / *M. Robesp'er.* Izbrannie proizvedenija: v 3 t. — T. 3. — M. : Nauka, 1965. — P.105–121.
13. *Konstan, B.* Principy politiki / Klassicheskij francuzskij liberalizm / Sbornik. — M.: ROSSPEN, 2000. — P. 26–261.
14. *Gizo, F.* Politicheskaja filosofija : o suverenitete / Klassicheskij francuzskij liberalizm / Sbornik. M. : ROSSPEN, 2000. — P. 507–588.
15. *Zhuvnel', B. de.* Vlast' : Estestvennaja istorija ee vozzrastanija / Bertran de Zhuvnel' ; per. s franc. V. P. Gajdamaka i A. V. Mateshuk. — M. : IRISJeN, Mysl'. 2010. — 546 p.
16. *Valades, D.* Kontrol' nad vlast'ju / Diego Valades. — M.: Ideja-Press, 2006. — 248 p.
17. *Vetjutnev, Ju. Ju.* Aksiologija pravovoj formy : monografija. — M. : Jurlitinform, 2013. — 200 p.

Перше оприлюднення: Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe, 2016, № 02 (10).